

"אינתיפאדת אל-אקצא":

האם שוב "לא מחמיצים הפלסטינים הזדמנות להחמיץ הזדמנות"?

מבחינת הפלסטינים הניבו כל ההסכמים עד כה עם ישראל את המשך הכיבוש באמצעים אחרים, ומכאן ההתפרצות האלימה האחרונה

סא"ל (מיל') יוחנן צורף

כך היה באירועי המנהרה, עת ניסו הפלסטינים לדחוק בממשלת ישראל לחדש את המשא-ומתן עימם לאחר חודשים אחדים של הפסקה לאחר הבחירות של מאי 1996, וכך היה ערב אירועי הנכבה, כאשר נראה היה לפלסטינים שהזמן חולף, בלי שמתממשים תאריכי היעד, שנקבעו בוועידת שארם א-שייחי הראשונה. כך גם היה אחרי ועידת קמפ דייוויד האחרונה, אשר גם בראייה פלסטינית ביטאה התקדמות משמעותית ביחס לכל ניסיונות המשא-ומתן שקדמו לה.

אלא שהפעם מדובר במהלך קריטי מבחינת המשמעויות שהפלסטינים מייחסים לו. לא עוד שלב בתהליך ארוך ומתמשך, אלא סופו של תהליך, שלאחריו אין תביעות נוספות. הצעות

לשעבר היועץ לענייני ערבים של המנהל האזרחי ברצועת עזה וחבר בוועדת הקישור האזרחית

ישראל – כך התברר בחלוף זמן לא רב מסיום ועידת קמפ דייוויד – טרפו את מרבית הקלפים שהיו בידי הפלסטינים. הצעתה בעניין ירושלים הפנתה את כל המבטים לעברם בצפייה לתמורה הולמת. אפילו צרפת ומדינות מערב אירופה, שפתיחותן לעניין הפלסטיני רבה יותר מזו של ארה"ב, החלו לדבר בלשון אחרת על "הלגיטימיות של ההחלטות הבינלאומיות" – הבסיס שעליו השעינו אש"ף והפלסטינים במשך שנים את תביעתם לנסיגה לקווי 1967. לפתע התברר שהחלטה 242 יכולה שלא לחול על מזרח ירושלים – על-פי עמדתן של מדינות אלה,

מהומות השבועות האחרונים – "אינתיפאדת אל-אקצא" בפי הפלסטינים – שוב חיזקו את הספקות ואת התהיות באשר לעתיד התהליך המדיני ולמידת אמינותם של הרשות הפלסטינית ושל גורמי הכוח הקשורים אליה. האש שירו לעבר חיילי צה"ל אנשי התנזים של הפת"ח והשוטרים הפלסטינים – שהם נציגי הרשות שעימה חתמה ישראל על סדרה של הסכמים – והעימותים האלימים בין המוני פלסטינים לחיילי צה"ל ברחבי הגדה והרצועה בהנחייתה ובעידודה של הרשות הפלסטינית עוררו תסכול וזעם בקרב רבים בישראל.

על רקע אירועי המנהרה (ספטמבר 1996) ואירועי הנכבה (מאי 2000), שהיו שונים רק בהיקפם, נראה שהתפתח כאן תרחיש קבוע, שתוצאותיו ידועות מראש:

- התהליך המדיני מגיע לשיא מסוים או עומד על סף פריצת דרך ומעורר תקוות וציפיות רבות.
- כעבור פרק זמן מסוים הוא נתקל במכשולים ונכנס להאטה.
- בעקבות זאת מוצאת לעצמה ישראל בדרך-כלל סדר יום אחר. הצד הפלסטיני רואה בכך התעלמות וסחבת.
- מתחילה הצטברות של משקעי תסכול ומרירות המשודרים מלמעלה לכל הרמות, עד אשר מתקבעת התחושה שאין מוצא, ופורצת אלימות.

הפלסטינים מדובר במשקעים רבים של מרירות שהצטברו והוטמעו במשך שנים ארוכות בשני הצדדים. מעטים מהישראלים מודעים למשברים ולחרדות שעברו על החברה הפלסטינית ערב כינוסה של ועידת מדריד והחתימה על הסכמי אוסלו. התמיכה הרבה שהעניק ציבור זה להסכמים אלה באותה עת הייתה מלווה בתחושה קשה של השפלה נוכח כישלון האינתיפאדה ארוכת השנים ועמדתה הפרו-עיראקית ההרסנית של הנהגתם בעת מלחמת המפרץ. תחושות אלה עומדות במוקדו של השיח הפלסטיני הפנימי, המלווה את יישום ההסכמים מראשיתם. בכירים ברשות, אנשי אקדמיה ואישי ציבור פלסטינים הגדירו לא אחת בשיח זה את עמדות הפתיחה הבלתי שוויוניות הללו כעליונות ישראלית, המהווה איום אסטרטגי על עתיד הרשות והחברה הפלסטינית. בין היתר מודגשות בשיח פלסטיני זה הנקודות הבאות:

- חד-צדדיות: ההסכמים מעניקים לישראלים יתרונות בלעדיים בתחום הביטחוני. הכפיפות הפלסטינית לתנאי ישראל בשאלות אלה היא מוחלטת. חיי היום-יום של הפלסטיני הממוצע מוכתבים על-ידי ישראל ורק אחר-כך על-ידי הרשות הפלסטינית. אף שעליונות זו נתקבלה כדבר מובן מאליו על-ידי נותנות החסות, ובהן מצרים, ואפילו זכתה להשלמה מצד הפלסטינים עצמם, היא לא הפחיתה את החשש ליציבותה הפנימית של החברה הפלסטינית. היכולת המרשימה שגילו עד כה גורמי הביטחון הפלסטיניים בהשלת סדר באזורים הנמצאים תחת שליטתם נובעת בראש ובראשונה מן הכוח המוחזק על ידם ולא מן ההערכה שהציבור רוכש להם ולמה שהם מייצגים. לכן לוותה יכולת זו בהצטרבות מתמדת של משקעי מרירות ושל אנטגוניזם בקרב הציבור.¹
- תדמית המשתפפ מוצמדת לרשות ולגורמי הביטחון הפועלים מטעמה כתוצאה מביצוע מעצרים, חקירות ועינויים – בהרבה מקרים על-פי תכתיב ישראלי.² תדמית זו מתחזקת ככל שישיראל חודרת לתודעת הציבור הפלסטיני כמוזרה עם השחיתות של הרשות. פקידיה הבכירים מוצגים עם הזמן כמי שחתמו על הסכם שהעניק להם הכנסה יפה, הטבות שונות ברמה של אחי"מים, איחוד משפחות ועוד, אך התעלמו מהציבור הרחב, שתנאי המחיה שלו לא השתנו ובמקרים רבים אף החמירו. את ישראל מאשים הציבור הפלסטיני בהתעלמות מצרכיו. מעורבותם בתהליך המדיני של אנשי עסקים ישראלים, ששירתו בעבר במערכות הביטחון, וקשריהם העסקיים עם בכירי הרשות מחזקים יותר מכול את זיהויה של ישראל עם השחיתות הפלסטינית. האנטגוניזם המתפתח כתוצאה מכך כלפי הרשות – ובהדרגה גם כלפי התהליך המדיני וישראל – הולך וגדל ומצטרף למצבור הגדול בלאו הכי של המשקעים השליליים.
- האופוזיציה הבינה זה מכבר שלא תוכל להכשיל את ההסכם בשל כוחה הגובר של הרשות, בשל הגיבוי הבינלאומי שיש לו ובשל הכרתה בכך שהאלטרנטיבה שהיא מציעה אינה מתקבלת לפי שעה על דעת הציבור.³ יחד עם זאת היא

כלומר המשענת הבינלאומית הוכיחה את עצמה במצב של תהליך מדיני דינמי וקואופרטיבי כמשענת קנה רצוף. המועצה המרכזית של אש"ף, שהתכנסה בעזה (8-9 בספטמבר 2000) ואישרה ללא היסוס את דחיית ההכרזה על הקמתה של המדינה הפלסטינית, חשפה תחושות של תסכול ושל פסימיות. המסר שיצא מפי משתתפים רבים ימים מספר לאחר הכינוס היה של אין מוצא ואפילו של ייאוש. המתרחש בהשתררה באיזור הייתה טעונה ודליקה ביותר.

תיאורים אלה יכולים להסביר את הרקע לפרוץ המהומות מנקודת המבט הפלסטינית, להיקפן הנרחב, להתמשכותן ואת מספר ההרוגים הגבוה בצד הפלסטיני.

כמו-כן הם יכולים להסביר במידה מסוימת את המעורבות של ערביי ישראל במהומות ואת גילויי העוינות והשנאה חסרי התקדים שבקעו במהלכם כלפי מדינת ישראל. אך אין בהם כדי להתמודד עם שאלת היסוד של השימוש ב אלימות בעיתות משבר – בניגוד להתחייבויות שנטלו על עצמם הפלסטינים בהסכמים

שחתמו עם ישראל. האם שוב אנו עדים לכשל מנהיגותי פלסטיני? האם שוב י"לא מחמיצה המנהיגות הפלסטינית שום הזדמנות כדי להחמיץ הזדמנות", כפי שנהג אבא אבן לומר? כיצד אפשר להשלים עם מציאות בלתי נסבלת זו, שבה עושה צד אחד שימוש באמצעי שהוא בעיני הצד האחר פרמטר כה מכריע לבחינת כנות כוונותיו?

נראה כי מציאות קודרת זו מעידה על מורכבותה ועל ייחודה של מערכת היחסים שבין ישראל לבין הפלסטינים לעומת מערכות היחסים שבין ישראל למדינות הערביות האחרות, שעיימן חתמה על הסכמים מדיניים. במקרה של היחסים עם

הפעם מדובר במהלך קריטי מבחינת המשמעויות שהפלסטינים מייחסים לו. לא עוד שלב בתהליך ארוך ומתמשך, אלא סופו של תהליך, שלאחריו אין

תביעות נוספות

המופקרת", שאיפיינה בעבר את יחסה של מצרים להסכמי קמפ-דייוויד, שאותם ניסו להסתיר והרבו לתקוף עד אשר חודשו קשריהם עם מדינות ערב, מקבלת ביטוי עמוק יותר במקרה הפלסטיני. עבור מי שהעמיד במשך שנים את השמדת ישראל כחובה מוסרית אולטימטיבית וחסרת פשרות, חנך על כך דורות ולא הציב יעדי ביניים שיקנו ממד פרגמטי לחובה זו, מתפרש כל מהלך שאיננו עולה בקנה אחד עם מחויבות זו ככישלון. כמו במצרים בעבר גם בקרב הפלסטינים התפרשה ההליכה להסדר מדיני כהכרה פומבית ומבישה במה שהיה ידוע זמן רב קודם: אי-היכולת, העדר המוטיבציה ואובדן הרצון להילחם בישראל, שעוצמתה הכלכלית, הצבאית והטכנולוגית קיבלה גושפנקא בינלאומית לאחר מלחמת המפרץ. האופוזיציה הפלסטינית מציגה בצורה חדה את טענתה בדבר "מכירת" הבעיה הפלסטינית, תוך שהיא משתמשת בביטויים כבגידה ואובדן דרך – ביטויים שבמציאות של תסכול פנימי מתמשך נופלים על אוזניים קשובות. הרי מדובר בחצייה סיטונית – כך טוענת האופוזיציה – של כל הקווים האדומים שהציבו לעצמם הפלסטינים במשך השנים. לפיכך עושה הרשות הפלסטינית שימוש רב בנורמליזציה בתור

משדרת חשש מתמיד מפני המשך הלחצים מצד גורמי הביטחון הפלסטיניים ומניסיונותיהם לפגוע במוסדותיהם הפילנטרופיים והאחרים, הפועלים זה מכבר ונחשבים ללגיטימיים. גם בימים אלה שלאחר השחרור הסיטוני של עצורי החמאס והגיהאד האיסלאמי על-ידי הרשות הפלסטינית לא מסתירים דוברי החמאס את חששותיהם מפני ניסיונות לשחק בהם ולהשתמש בהם כקורבן.⁴ עם הזמן נקשר הטיפול בבעיית האופוזיציה לנושאי זכויות האדם, חירויות הפרט וחופש ההתאגדות. הביקורת המושמעת על הרשות מאשימה אותה בהקמת "דיקטטורה משטרית", המתעלמת מהתביעות ומההתחייבויות הרבות לדמוקרטיזציה, המופיעות זה שנים בכל המצעים והרעיונות של אש"ף ושל הארגונים המרכיבים אותו.

○ ההתנחלויות נתפסות כהשתלטות ישראלית על מרחב המחיה האחרון שנותר לפלסטינים באיזור. נוכחותן מתפרשת כגזל כבשת הרש. העובדה שחולשת הנהגתם איפשרה לדחות את הדיון בנושא זה לשלב הסדרי הקבע בלי לקבוע שום איסור על הרחבתן או על בנייתן אין פירושה השלמה עם "קביעת עובדות" בשטח.⁵ לפי ראייתם מעמיד הדבר בספק את כנות כוונותיה של ישראל בקונטקסט של הכנות לקראת הסדרי הקבע.

○ המבחן שבו מעמידים ישראל ודעת הקהל שלה את הרשות הפלסטינית ואת תושביה מחזק במידה רבה את תחושת אי-השוויוניות ואת מעמד הפלסטינים כשותף זוט. בראשית הדרך עוררה משוואה זו חשש מפני אי-עמידה במבחן, שיביא לחזרת הצבא הישראלי לשטחים שפינה ובכך תונחת מכה קשה לתקוות הפלסטיניות. גם עתה – חרף צמצום ממד אי-השוויוניות – מקנן החשש מפני הקפאה, סחבת והתעלמות מצורכי הפלסטינים ומרגשותיהם. חשש זה עלול למנוע הגעה להסדר קבע ולהעמיד בסכנה את עתידה של החברה הפלסטינית, את ערפאת ואת הרשות. מבחינת הפלסטינים ההימור שנטלו על עצמם בהליכה לתהליך זה גורלי יותר מההימור שנטלה על עצמה ישראל.

○ הפליטים עלולים למצוא את עצמם נטושים, משום שישראל – כך העריכו – תיאבק בשיבתם כדי למנוע שינוי במאזן הדמוגרפי. דחיית הפתרון עלולה ליצור מצב שבו לא יתאפשר יישובם במקום מושבם, דהיינו מחוץ לשטחי האוטונומיה, ובמקביל לא תוכל הרשות הפלסטינית לקלוט אותם בשל חולשתה הכלכלית.⁶

מתמיה הדבר כיצד חרף חולשות ולבטים אלה סיפקו הפלסטינים עילות כה רבות מאז יצא התהליך המדיני לדרכו לדחיית יישום של שלבים רבים מתוכו. האם הדבר משרת את עניינם? הרי בסופו של דבר זה מאלץ אותם להתמודד גם עם בעיות מבית של ציבור מתנכר, הרואה קשר ישיר בין האופן שבו מנהלת ומתנהלת הרשות הפלסטינית לבין העיכובים הרבים בתהליך היישום של הסעיפים השונים. התשובה נעוצה בבעיות הסוציו-פוליטיות והסוציו-אקונומיות של הפלסטינים. "תסמונת האחות

אחרי מהומות אל-אקצא נראית הנורמליזציה כדבר שאינו עולה כלל בקנה אחד עם צורכי הזמן והמקום. הרשות הפלסטינית עלולה לעורר על עצמה ביקורת נוקבת מבית ומצד גורמים שונים במדינות ערב השכנות, שפתחו בחודשים האחרונים במסע תעמולה בינלאומי ובינעריבי נגד הנורמליזציה. שימוש רב נעשה בתעמולה זו באזהרות מפני "הסכנה המוסרית" שטומן מהלך כזה לבני הנוער, לצעירים וליציבותה של החברה הערבית.⁷

ברקע לכך עומד גם החשש מפני ההתמודדות עם תחושת הנחיתות שהתקבעה במשך השנים בחברות הערביות בשל הכישלונות הרבים ביישום חלקים מערכי התרבות המערבית. המערב היה למעין מראה, המציבה הן את היעד שאליו יש לשאוף והן את המקום שבו ניצב מי שמביט בה. הוא היה ועודנו אטרקטיבי מאוד, אהוד מאוד אך באותה מידה שנוא מאוד. אדוניס, אחד הבולטים שבמשוררי ערב, ניסה להתמודד עם יחס אמביוולנטי זה. הוא מתח ביקורת על השלילה הטוטלית של המערב וטען שההתנגדות של החברה המוסלמית-ערבית למערב האירופי והאמריקני המתקדם אינה התנגדות הומנית או פילוסופית אלא פוליטית. "ההתנגדות שלנו למערב לא צריכה להיות שלילתו הטוטלית, אלא רק שלילת המערך

הקולוניאלי-אידיאולוגי שלו. שלילת הטכנולוגיה שלו אין פירושה שלילת התהליכים האינטלקטואליים שהולידו את המכונות האלה". הוא הזהיר מפני דבקות עיוורת "בעולם האבות" וקרא לחיי תרבות יצירתיים, שיבטיחו "צמיחת החדש מתוך הישן".⁸ ברוח דומה התבטא גם הישאם שרעבי, אינטלקטואל פלסטיני מיפו, בוגר האוניברסיטה האמריקנית של ביירות בסוף שנות ה-40: "מנהיגיו ומורינו שנאו את המערב ואהבוהו בעת ובעונה אחת. המערב היה המקור לכל מה שחשקה נפשם והמקור לסבל ולבוז העצמי שלהם. כך נטעו בנו תסביך נחיתות כלפי המערב והאלהה שלו".⁹

ישראל כנציגת המערב אינה מהווה איפוא רק איום צבאי. השבועון המצרי "אל-מוסור" נתן לכך ביטוי באחד מגיליונותיו, שבהם הביא נתונים על היקף הספרות היוצאת לאור במצרים לעומת ישראל: 375 ספרים בשנה במצרים לעומת 4,000 בישראל. "השוו זאת ובנקל תבינו את הקינות הנשמעות מכל עבר", נכתב שם.¹⁰

הפלסטינים, המודעים היטב ליתרונות אלה, חדלו זה מכבר לתלות תקוות באחייהם הערבים וברעיונות האחדות והפאן-ערביות. הם האמינו עוד בטרם הוחל בתהליך המדיני כי עתידם טמון בחיים לצד ישראל ובהישענות עליה. החיכוך רב-השנים עימה יצר מערכת קשרים והיכרויות מן הסוג שאינו קיים עם מדינות

יזר הרשות הפלסטינית יאסר ערפאת. הפלסטינים טרם הפנימו את עומק המבוכה שהשתררה במחנה השלום בישראל בעקבות התפרצות האלימה בעיצומה של תקופה שנראתה מובטחה מאוד מבחינת המשא ומתן

קלף מיקוח. היא לא מרבה להבליט את פניה הידידותיים כלפי הציבור הישראלי, מאטה מדי פעם את קצב התקדמותה של הנורמליזציה ובמקרים רבים אף בולמת אותה. ישראלים, שהשקיעו מאמץ במשך השנים בפיתוח דיאלוג עם הצד הפלסטיני, יודעים לספר כי הקושי לקיים מפגשים ומגעים במסגרת דיאלוג זה החריפו מאוד בשנתיים האחרונות. הרשות הפלסטינית גילתה, בין היתר, לאחר "נהירה" של צעירים למפגשים אלה, ש"טרם בשלו התנאים לכך". בצורה זו היא מאותתת לגורמי האופוזיציה ולמתנגדיה האחרים כי היא אינה נענית לתכתיבים של ישראל, וכי הנורמליזציה (תטביע) עימה עודנה רחוקה. בלשון אחרת, הבחירה האסטרטגית שעליה הכריז ערפאת פעמים מספר בעבר בהבהירו את משמעות התהליך אינה אלא בחירה מותנית. היא תלויה ביכולת להשיג את זכויות "המינימום": מדינה בגדה וברצועת עזה, כולל מזרח ירושלים. רק במצב של שוויון כזה – גורס ערפאת – יגיעו הפלסטינים למידה מסוימת של שוויון ביחסים עם ישראל ויתגברו על תחושות ההשפלה. זהו מנוף הלחץ היחיד שנותר בידי הפלסטינים, המודעים לחשיבות הרבה שמייחסת ישראל לנורמליזציה. היא רואה בה לא רק פרמטר לבחינת כנות כוונותיהם, אלא גם מאפיין התנהגות המתאים לעידן של הפסקת השימוש בנשק ושל סוף הסכסוך בין שני הצדדים.

ערב האחרות. עוצמה כלכלית, טכנולוגית ותרבותית נתפסה בעיני פלסטינים רבים כיתרון שאמור היה לסייע למדינה הפלסטינית – כשתקום – כדגם שעשוי לשמש דוגמא למדינות ערב האחרות.

עתה, בעקבות מהומות אל-אקצא, נראה משבר האמון בין שני הצדדים עמוק מתמיד. הפתרון טמון בהכנת הציבור בשני הצדדים לקראת הסדר קבע או הסדרים אחרים ארוכי טווח. נהוג לחשוב שלא ניתן להושיב עמים על ספת הפסיכיאטר, וכי טיפול במשקעים של עוינות ושל שנאה ניתן לעשות באמצעות מנהיגים אמיצי לב, המוכנים ליטול על עצמם אחריות וסיכונים. במקרה דגן נראה – היום יותר מאשר בעבר – שאין די באומץ לב, וכי אין מנוס ממהלך של שני הצדדים במקביל – מהלך שתהיה בו "הבקעה רגשית" בכך שיתמקד בשורשי אי האמון ובבנייה כנה וקואופרטיבית של קשרי אמון בין הצדדים. לפלסטינים ציפיות רבות מהצד הישראלי – מעבר ליחס של שותף שווה-מעמד:

- אמון ישראלי בנכונות הפלסטינית להסתפק בשטחי הגדה ורצועת עזה – "22% מפלסטין הגדולה" – או בטרטוריה חלופית והכרה כי הסתפקות זו היא בבחינת ויתור משמעותי. העדר אמון והכרה אלה מתפרש כהתעלמות וכולזול.
- הכרה ישראלית בקשר שיש בין הקמתה של מדינת ישראל לבין "הטרגדיה הפלסטינית". הכרה כזאת עשויה לתרום – לדעת פלסטינים רבים – לחיזוק תחושת השוויוניות בצד הפלסטיני ולפתרון בעית הפליטים.¹¹
- עמידה קפדנית יותר בלוחות הזמנים, כפי שנקבעו בהסכמים שנחתמו. אי-העמידה מתפרשת כסחבת, שמקורה בהתייחסות לצד האחר כאל שותף זוטר, נטול כוח.¹²
- הפסקת הניצול, כהגדרתם, של החולשה הפלסטינית כדי להמשיך לקבוע עובדות בשטח. הדבר מעלה ספקות באשר לכנות כוונותיה של ישראל ותורם להצטברות של משקעי זעם ושל אנטגוניזם, המחפשים מדי פעם פתחי מוצא. ניצוגי הרשות ופעילי ארגונים שונים מרבים להלץ על "היעלמות" תומכי התהליך המדיני בישראל ועל שתיקתם המתמשכת. הם טרם הפנימו את עומק המבוכה שהשתררה במחנה זה בעקבות התפרצות האלימה בעיצומה של תקופה שנראתה מבטיחה מאוד מבחינת המשא-ומתן.
- מהלך דו-צדדי מקיף, שיכלול טיפול בנושאים המורכבים והרגישים שהוזכרו לעיל, עשוי להפיג חששות ולשנות דימויים ותדמויות ובכך להוות תשתית להסדר בר-קיימא.

הערות

1. Rishmawi, M, The Action of the Palestinian Authority under the Gaza-Jericho Agreement in: **The Palestinian Authority - A Critical Appraisal**, The Center for Policy Analysis on Palestine, Washington, May 1995, pp. 4-5
2. קראאת תחלילה ללא תפאק אל-פלסטיני-אלאסראילי עיזה ואריחא אולא, מרכז אל-בחות' ואדאסאת אל-פלסטיניה,

- נבלוס, 1993, עמ' 16
3. שם, עמ' 48
4. אל-מרכז אל-פלסטיני ללאעלאם, 14 באוקטובר 2000 (אתר החמאס באינטרנט)
5. קראאת, שם, עמ' 48
6. שם, עמ' 16
7. בולטת בהקשר זה התבטאותו של עבדאללה חוראני – אישיות רבת השפעה במחנה הפלסטיני, שהיה בעבר חבר בוועד הפועל של אש"ף, והיום עומד בראש מרכז בינערבי למחקרים – במהלך סימפוזיון שהתקיים בעזה על הנורמליזציה. הוא קרא לכוון תנועה עממית שתמודד עם הנורמליזציה, שאינה אלא כניעה לישראל ולארה"ב. אל-מרכז אל-פלסטיני ללאעלאם, 6 באפריל 2000 (אתר החמאס באינטרנט)
8. עגימי פואד, ארמון החלומות של הערבים, עם עובד, תל-אביב, 2000, עמ' 114
9. שם, עמ' 67
10. שם, עמ' 207
11. ביטוי בולט לתחושות אלה נתן ד"ר אסעד עבד א-רחמאן – מחזיק תיק הפליטים ברשות הפלסטינית וחבר בוועד הפועל של אש"ף, הנהנה מהשפעה רבה ברחוב הפלסטיני – במאמר שפירסם ימים אחדים לאחר סיום ביקורו של האפיפיור בישראל. הוא הליץ על המחויבות הרבה שגילה האפיפיור כלפי היהודים, קורבנות הנאצים, במהלך הביקור, לעומת חוסר המחויבות ואפילו ההתעלמות מהפלסטינים "קורבנות קורבנותיהם של הנאצים". א-ראי, ירדן, 16 במארס 2000
12. ראו גם את מאמרו של אכרם הניה, עורך אל-איאם, שבועות מספר לפני כינוסה של ועידת קמפ דייוויד. אל-איאם, רמאללה, 3 ביוני 2000

